

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות

פרקים ד-ה: תפילה

סוגיה יז: שוכח גבורות גשמים ושאלת גשמים

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

© כל הזכויות שמורות למחבר

סוגיה יז: שוכח גבורות גשמים ושאלת גשמים

רקע

תוספות רבות תיקנו חכמים בתפילה, "יעלה ויבוא" במועדים, "על הנסים" בחנוכה ופורים, "עננו" בתעניות, "נחם" בתשעה באב, "משיב הרוח ומוריד הגשם" ו"תן טל ומטר" בחורף, והבדלה במוצאי שבתות וימים טובים. בין התוספות הללו ישנן שאינן מחייבות את השוכח אותן לחזור ולהתפלל וישנן המחייבות לחזור ולהתפלל, בחלק מהמקרים חלות התפילה תלויה באמירתן ובחלק מהמקרים חלות התפילה אינה תלויה באמירתן. סוגייתנו עוסקת בהזכרת גבורות גשמים ושאלת גשמים, ודנה בדין השוכחן.

מקורות

- א. גמ' כט.-כט: "גופא א"ר תנחום אחר רב אסי טעה ולא הזכיר... בתר שומע תפלה"
 ב. ירושלמי פ"ה ה"ב [לה:-לט.]. "ר' זעירא בשם ר' חנינא היה עומד בגשם... חוזר לעבודה"
 ג. תוס' ד"ה מפני, הא
 רי"ף יט:-כ. "אמר ר' תנחום אמר רבי אסי טעה... לאומרה על הכוס"
 תלמידי רבינו יונה מד"ה אמר ועד ד"ה ואם
 רא"ש ס' יד
 רמב"ם הל' תפילה פ"י הל' ח-ט
 ד. שו"ע ס' קיד סע' ג-ו, ומשנה ברורה
 ס' קיז סע' ג-ה, ומשנה ברורה

תלמוד ירושלמי פ"ה ה"ב [תוס' ד"ה הא, מסביר את הירושלמי]

ר' זעירא בשם ר' חנינא: היה עומד בגשם והזכיר של טל אין מחזירין אותו, בטל והזכיר של גשם מחזירין אותו. והתני בטל וברוחות לא חייבו חכמים להזכיר ואם רצה להזכיר מזכיר, לא דמי לההוא דמיקל לההוא דלא מצלי ולא מיקל. בגשם והזכיר של טל אין מחזירין אותו, והתני אם לא שאל בברכת השנים או שלא הזכיר גבורות גשמים בתחית המתים מחזירין אותו, בההוא דלא אדכר לא טל ולא מטר.

ר' זעירא בשם רב חונה: אם לא שאל בברכת השנים אומרה בשומע תפלה, ודכוותה אם לא הזכיר גבורות גשמים בתחיית המתים אומרה בשומע תפלה, מה אם שאלה שהיא מדוחק אומרה בשומע תפלה אזכרה שהיא מריוח לא כל שכן, והתני אם לא שאל בברכת השנים או שלא הזכיר גבורות גשמים בתחיית המתים מחזירין אותו. אמר רבי אבדימי אחוי דרבי יוסי: בשלא אמר בשומע תפילה. איכן הוא חוזר, כדמר רבי שמעון בר ווא בשם רבי יוחנן בראש חדש אם עקר את רגליו חוזר לכתחילה ואם לאו חוזר לעבודה, אף הכא אם עקר את רגליו חוזר לכתחילה ואם לאו חוזר לעבודה בשומע תפילה.

הסבר הסוגיה

אמר רבי תנחום אמר רב אסי: טעה ולא הזכיר גבורות גשמים בתחיית המתים - מחזירין אותו, שאלה בברכת השנים - אין מחזירין אותו, מפני שיכול לאומרה בשומע תפלה. [גמ' כט.]

מקור החיוב להזכיר גבורות גשמים ושאלת גשמים הוא במשנה בפרק חמישי [לג.] האומרת: "מזכירין גבורות גשמים בתחיית המתים ושאלה בברכת השנים". המשנה אינה אומרת אם שוכח הזכרות אלו צריך לחזור ולהתפלל, ודין זה נשלם בברייתא בסוגייתנו האומרת: "לא הזכיר גבורות גשמים בתחיית המתים מחזירים אותו, שאלה בברכת השנים מחזירים אותו".

גבורות גשמים ושאלת גשמים הן שתיים מהתוספות שתיקנו חכמים בתפילה. ניתן להבין את תקנת חכמים להוסיף הוספה בתפילה בשתי דרכים¹:

- א. חיוב הזכרה - חכמים תיקנו הזכרה מסוימת כתוספת לתפילה.
- ב. חלק מהגדרת התפילה - חכמים תיקנו הזכרה שהיא חלק ממהות התפילה (ולא רק תוספת לה).

באותן דרכים ניתן להבין גם את חיוב הזכרת גבורות גשמים וחיוב שאלת גשמים. ניתן להבין שחכמים תיקנו להזכיר גבורות גשמים ולבקש על הגשמים בכל תפילה ותפילה מתפילות החורף, והמשמטן צריך לחזור ולהתפלל כדי להשלים את חיוב ההזכרה. וניתן להבין שתפילת חורף ללא הזכרת גבורות גשמים וללא שאלת גשמים אינה תפילה, והמשמטן צריך להשלים את התפילה החסרה.

לשתי הבנות אלו נפקותות רבות, ונציין כעת שתיים בלבד:

א. אדם התפלל, הזכיר גבורות גשמים ושכח שאלת גשמים, ואחר כך חזר והתפלל אך בתפילה השנייה הזכיר שאלת גשמים ושכח גבורות גשמים. לפי ההבנה שתוספות אלו הן חלק מהגדרת התפילה, תפילתו הראשונה לא היתה תפילה מפני ששכח שאלת גשמים, ותפילתו השנייה לא היתה תפילה מפני ששכח גבורות גשמים, ולכן חייב לחזור ולהתפלל פעם שלישית. לפי ההבנה שיש חיוב להזכיר תוספות אלו, הוא יצא ידי חובתו בשתי התפילות, שהרי קיים חיוב חכמים והזכיר את שתיהן, כל אחת בברכה הראויה לה.

ב. הגמ' [כט.] מקשה על מימרא של רב אסי מבריתא. רב אסי אומר שאם טעה ולא הזכיר גבורות גשמים מחזירין אותו ואם טעה ולא שאל גשמים אין מחזירים אותו, ובברייתא נאמר שמחזירים אותו על שתיהן. מתרצת הגמ' "הא ביחיד הא בצבור" - כלומר, בציבור אין מחזירים אותו מפני שיכול לצאת ידי חובתו בשמיעת תוספת זו משליח הציבור. במסקנה דוחה הגמ' תירוץ זה מפני שאינו תואם את לשונו של רב אסי, אך בהוה אמינא הגמ' סברה ששליח ציבור יכול להוציא ידי חובת שאלת גשמים

¹ עסקנו בשתי דרכים אלו בסוגיית "תפילת תשלומין" לעיל עמ' 333.

ואינו יכול להוציא ידי חובת גבורות גשמים. נראה להסביר, שהזכרת גבורות גשמים היא חלק מהגדרת התפילה, ובלעדיה התפילה אינה תפילה, ודינו כאדם שלא התפלל שאינו יוצא ידי חובתו משליח הציבור. שאלת גשמים היא חובת הזכרה, וכיוון שתפילתו תפילה הוא יכול להשלים חובה זו בשמיעה משליח הציבור.

הגמ' [כט.] מביאה מימרא של רב אסי, המחודש כי על אף ששאלת גשמים מעכבת את התפילה, מיקום השאלה אינו מעכב, והשוכח לומר "תן טל ומטר לברכה" בברכת השנים, יכול לומר זאת בברכת שומע תפילה, שהיא ברכה כללית לכל הבקשות כולן. מדברי רב אסי, על פי הגרסה שלפנינו², עולה שאת גבורות גשמים לא ניתן להשלים בברכת שומע תפילה, ואם לא אמרה בברכתה, צריך לחזור לראש התפילה. ברם בירושלמי [פ"ה ה"ב] מפורש שניתן להשלים גבורות גשמים בברכת שומע תפילה.

הראשונים נחלקו בדין זה. תוס' [ד"ה הא] מסתפקים, ומכריעים שלא ניתן לומר גבורות גשמים בברכת שומע תפילה, וכך משמע גם מפסק הרמב"ם [פ"י ה' ח-ט]. תלמידי רבינו יונה [יט: ד"ה אבל] אומרים בשם רבני צרפת שניתן לומר גבורות גשמים בברכת שומע תפילה.

ניתן להסביר באחת משתי דרכים את הדעה שאי אפשר להשלים גבורות גשמים בשומע תפילה:

- א. ברכת שומע תפילה היא ברכת בקשה, וניתן לומר בה בקשות בלבד. גבורות גשמים אינה בקשה, ולכן אינה נאמרת בברכות הבקשה [תוס' ד"ה מפני].
- ב. בגבורות גשמים המיקום מעכב. חכמים קבעו שחייבים לומר בברכת גבורות שתי גבורות מרכזיות: תחיית המתים וגבורות גשמים, וללא אמירתן כאילו לא בירך ברכת גבורות ה'.

הברייתא [כט.] אומרת כי מי שטעה ולא שאל גשמים מחזירים אותו, ומסבירה הגמ' שמדובר כשנזכר לאחר ברכת שומע תפילה. נחלקו הראשונים להיכן חוזר, תוס' [ד"ה הא, על פי הירושלמי [פ"ה ה"ב]] סוברים שחוזר לשומע תפילה, והרמב"ם [פ"י ה"ט] פוסק שחוזר לברכת השנים.

שיטת התוס' ברורה, כיוון שיוצאים ידי חובת שאלת גשמים בשומע תפילה, אין סיבה לחזור לברכת השנים, ולברך את כל הברכות הללו לבטלה. בשיטת הרמב"ם נראה להסביר, כי שאלת גשמים היא חלק מברכת השנים, ולכן יש לאומרה בברכה זו. אמנם, החיבור בין שאלת גשמים לברכת השנים אינו מעכב, ולכן בדיעבד, כדי להתפלל על סדר הברכות ולא לחזור על ברכה אחת פעמיים, ניתן לשאול גשמים גם בשומע תפילה. השוכח לשאול גשמים גם בשומע תפילה, חייב לחזור על ברכות, ואין נפקא מינה בין חוזר על מעט ברכות

² תלמידי רבינו יונה [יט: ד"ה אבל] מביאים גרסה אחרת שבה מפורש כי ניתן לומר גם גבורות גשמים בברכת שומע תפילה.

או חוזר על הרבה ברכות³. לכן חוזר הוא לברכת השנים, כדי לקיים חיוב שאלת גשמים כתקנה בברכת השנים.

בירושלמי [פ"ה ה"ב] מובאים דינים נוספים בגדרי גבורות גשמים. בירושלמי נאמר, שאמירת גבורות גשמים בחורף מעכבת ואמירת "מוריד הטל" בקיץ אינה חובה. כמו כן, נאמר בירושלמי, שאם אמר "מוריד הגשם" בקיץ חוזר, ואם אמר בחורף רק "מוריד הטל" אינו חוזר.

הסבר הדינים הוא, שירידת הטל היא מציאות קבועה [תענית ג.], ואין אנו חשים בה את גבורתו של הקב"ה, ולפיכך אין חובה לאומרה בברכת גבורות ה'. ירידת גשמים אינה מציאות קבועה, ובה אנו חשים בגבורתו של הקב"ה, ולפיכך חובה לאומרה בברכת גבורות ה'. האומר בחורף "מוריד הטל" הזכיר את שליטתו של הקב"ה בהורדת משקעים, ויצא בדיעבד ידי חובת הזכרת גבורות ה'. גשמים בקיץ הם סימן קללה, והמזכיר גבורה של קללה צריך לחזור ולהתפלל כראוי.

בשאלת גשמים הדין שונה. גשם הוא צורך חיוני לאדם, והטל אינו מחליפו. לכן, חייב לבקש על הגשמים בחורף, ואם אינו אומר "תן מטר" אלא רק "תן טל" אינו יוצא ידי חובתו [תלמידי רבינו יונה (יט: ד"ה ואומרים) מביאים את שיטת רבני צרפת שאינם מחלקים בדין זה בין הזכרת גשמים לשאלת גשמים, ואת שיטת רבינו יונה הדוחה שיטתם].

סיכום

חובה להזכיר בתפילות החורף גבורות גשמים ושאלת גשמים, והשוכחן צריך לחזור ולהתפלל. מפורש בגמ' כי אם נזכר ששכח שאלת גשמים טרם שחתם את ברכת "שומע תפילה" יכול להשלים את שאלת גשמים בברכת "שומע תפילה", ונחלקו הראשונים אם קיים דין דומה ביחס לגבורות גשמים. יש להסתפק אם תוספות אלו הן חלק ממהות התפילה, ותפילה בלעדיהן אינה תפילה, או שהן חיוב הזכרה בלבד, ותפילה בלעדיהן מהווה תפילה.

הלכה

³ הסבר זה אינו מובן. מדוע אין הבדל בין חזרה על מעט ברכות לבין חזרה על הרבה ברכות, הרי כל ברכה שאין חיוב לאומרה היא ברכה לבטלה, ומדוע לא למעט בברכות? ניתן לפרש שאין בברכות התפילה דין של ברכה לבטלה. המושג "ברכה לבטלה" קיים בברכות שללא החיוב לאומרן הברכה חסרת משמעות, וממילא היא ברכה לבטלה. משמעות התפילה קיימת אף ללא החיוב להתפלל, ולכן לעולם הברכה אינה לבטלה, אלא ברכה לשם תפילה.

הסבר זה קשה מהרמב"ם [פ"ט ה"ט] הפוסק: "ואינו חוזר להתפלל בקול רם ערבית לפי שאין תפלת ערבית חובה לפיכך לא יברך ברכות לבטלה שאין כאן אדם שנתחייב בהם כדי להוציא ידי חובתו". מפורש ברמב"ם שגם ברכות תפילה יכולות להיות ברכות לבטלה. נראה להסביר שהרמב"ם עוסק במקרה שאין חלות תפילה וממילא ברכות התפילה הן ברכות לבטלה. כשיש חלות תפילה, הברכות הן ברכות התפילה, ואף כשמברך ברכה שאינה צריכה היא אינה ברכה לבטלה.

מסקנות הסוגיה שנפסקו בשו"ע [סי' קיד סע' ג-ה, סי' קיז סע' ג-ה] להלכה הן:
גבורות גשמים:

בחורף: לא אמר כלום - חוזר, אמר "מוריד הטל" - אינו חוזר.

בקיץ: לא אמר כלום - אינו חוזר, אמר "מוריד הגשם" - חוזר.

שאלת גשמים:

בחורף: לא אמר "ותן מטר" - יאמר בשומע תפילה.

לא אמר גם ב"שומע תפילה" - חוזר לברכת השנים.

בקיץ: לא אמר כלום - אינו חוזר.

אמר "ותן מטר" - חוזר [לראש הברכה (מ"ב סק"ד), ואינו יכול לתקן ב"שומע תפילה"].

השו"ע [סי' קיד סע' ד] מוסיף, שאם אמר "מוריד הגשם" בקיץ ונזכר באמצע הברכה חוזר לתחילתה, ואם נזכר לאחר שסיים הברכה חוזר לראש התפילה. המשנה ברורה [סק"כ] מביא את פסק הפרי מגדים, שאם אמר "ברוך אתה ה'" דינו כסיים הברכה וחוזר לראש, ואת פסק השערי תשובה [אות ה] והחיי אדם, שיאמר "למדני חוקיך", וכיוון שעדיין לא סיים את הברכה, יכול לחזור לראש הברכה. עוד מוסיף השו"ע [סע' ה], שאם שכח "מוריד הגשם" בחורף ונזכר לאחר שהתחיל ברכת קדושת השם, חוזר לראש, ואם נזכר לפני שהתחילה, אומר "משיב הרוח ומוריד הגשם" בין שתי הברכות, ויוצא ידי חובתו. המשנה ברורה מביא שיש הרבה החולקים על פסק זה, ולכן הוא פוסק שאם נזכר אחר שאמר "ברוך אתה ה'", יאמר: "למדני חוקיך" וכיוון שעדיין עומד באמצע הברכה, יכול להשלים "מוריד הגשם" במקום שנמצא. הבנת הלכות אלו תלויה בסוגיה נוספת שנלמד לקמן [סוגיה צח עמ' 446].